

Європейська економічна інтеграція

Екхард ФРАЙЄР

**ЄС – BREXIT – СЕЕ – УКРАЇНА
В КОНТЕКСТІ СТВОРЕННЯ
«ЗДОРОВОЇ ЄВРОПИ ТА СВІТОВОГО
ЕКОНОМІЧНОГО ЛІДЕРСТВА»****Резюме**

Події Другої світової війни змінили історію та створили кращу Європу, що базується на Спільному ринку, важливому вимірі єдності держав-членів ЄС. Декілька поколінь виросло в мирі та процвітанні. Кілька років тому ЄЦБ / ЄС довелося подолати фінансово-економічну кризу, однак новим викликом є Брекзит. Крім того, криза, що пов'язана з Covid-19, створює багато нагальних проблем, оскільки пандемія коронавірусу, ймовірно, призведе до найбільшого економічного спадання в Європі / Німеччині за останні сім десятиліть. Втрата добробуту може призвести до ще більшої де-інтеграції в Європейському Союзі. Навіть в освітніх і наукових установах та європейських дослідницьких мережах виникають труднощі. Чи зможемо ми подолати Брекзит / коронавірус і створити здорову Європу, яка знову буде світовим соціально-економічним лідером? Спираючись на культурну спадщину всієї Європи, ми маємо йти далі ніж Брекзит. Досліджено центрові й децентрові тенденції, інтеграцію і дезінтеграцію Європи у західному і східному, північному та південному векторах. Виокремлено проблеми в Центральній-Східній Європі, однією з яких є українська криза.

© Екхард Фрайєр, 2020.

Фрайєр Екхард, доктор політичних наук, професор, Мерзебурзький університет прикладних наук, Німеччина. Емейл: efreyer@t-online.de.

Ключові слова

Європа / ЄС; Brexit; СЕЕ; системи охорони здоров'я; соціально-економічні системи.

Класифікація за JEL: O19, B27, N44, F15, F36.

*«В людських ділах припливи є й відпливи.
Зустрінь приплив — і піднесешся вгору,
А пропусти, і путь твоя земна
Мілинами й стражданнями проляже.
Сьогодні нас несе припливна хвиля,
І ми повинні нею скористатись,
Або все втратим»*

Вільям Шекспір «Юлій Цезар»
(переклад В. Мисик)

Подяка та присвята

На нашому життєвому шляху важливу роль відіграє співпраця. Мій науковий шлях уможливили мої рідні, друзі та колеги. На посаді менеджера програми «TACIS» в 1991–93 роках в Москві я навчився дивитись на схід. На той час здатність ЄС долати системні та політичні виклики забезпечувала вирішення проблем, з якими ми стикалися.

Ця стаття присвячена пам'яті чудового проф. Геблера, який був моїм науковим керівником дисертації та зробив численні внески в розвиток європейської науки та техніки як справжній науковець-піонер. Крім того, я хотів би вшанувати проф. Ріттера як засновника ISCES за його академічні досягнення у світовій науці. Його підтримував Александер Ельзас (1964–2019). Про майбутнє наукового регіону Європи див. <https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en>.

Поштовхом до цієї роботи була конференція «Глобальна торгівля, інновації та багатство», проведена в рамках XVI Серії Семінарів Арнольдшейна (Університет Борнмута, Великобританія). Вона була запланована на 2018 р. Міжнародним товариством порівняльних економічних досліджень

(ISCES), але її перенесли на 2019 р. через Брекзит. У групу Brexit увійшли експерти Брендан Вікерс, Ніколас Пердікіс, Крістофер Хартвелл, модератор проф. Роланд Айзен та місцевий організатор, проф. Сангета Хорана з Університету Борнмута.

XVII Серія Семінарів Арнольдшайна, запланована на 5–20 червня 2020 р. в трьох іспанських університетах, також перенесена через складну ситуацію, пов'язану з коронавірусом в Іспанії. Ми дякуємо нашим колегам з Іспанії, Європи та за їх межами за ефективні цифрові інструменти та взаємодію в цьому контексті.

Огляд літератури та постановка проблеми

XVI Серія Семінарів Арнольдшайна присвячена глобальним економічним питанням, а не проблемам Британії, тому огляд літератури для цієї статті зосереджений переважно на питанні Брекзит. Визначення європейської інтеграції завжди викликало багато дискусій у політиці, серед громадськості та в наукових колах, про що свідчить Роберт Ф. Дьюї (Dewey, 2013). Соціальна політика, спочатку обмежена політикою зайнятості, давно є суперечливим питанням у політиці ЄС, оскільки існує неузгодженість між різними національними моделями добробуту. Дискусія точиться в контексті того, якою мірою європейська інтеграція має балансувати економічну інтеграцію із соціальною та проблеми здійснення розподілу компетенцій між установами ЄС і державами-членами. У зв'язку з Брекзитом ця тема набуває нових вимірів, її досліджують як окремі науковці, так і великі установи (Oliver et al., 2018). Однак першоджерела мають надзвичайно важливе значення, оскільки вони надають поточну інформацію про процес (HM Treasury; Official Journal of the European Union, 2019).

Крім того, актуальним є історичний розвиток ЄС й інших європейських угруповань та інституцій, політичні рамкові умови, а також відповідні договори чи угоди. Огляд наукових публікацій з питань Брекзит та європейської інтеграції у цьому контексті демонструє величезну кількість літератури, репортажів засобів масової інформації та наукових внесків британського / європейського / світового університетського співтовариства (Luo, 2017; Raines, 2016; Barysch & Bildt, 2016; Baalen, 2016; Fligstein et al., 2012).

Оскільки пандемії часто змінювали хід історії та мали великий вплив на політичну долю Європи та її культурний і соціальний розвиток, ми аналізуємо Брекзит відповідно до криз систем охорони здоров'я та краху ринку, спричинених COVID-19. Неоднорідні реакції між країнами та компаніями (ланцюги постачання, необхідні для продуктів та послуг), засновані на вражаючих прогалинах у діях / знаннях, призвели до того, що Німеччина під час пандемії

коронавірусу спромоглася взяти ситуацію під контроль більш успішно, ніж її сусіди з ЄС та Великобританія. Ми концентруємося на **соціально-економічних аспектах створення Інструменту відновлення Європейського Союзу** для підтримки відновлення країн після пандемії COVID-19.

Вільне пересування людей для вибору місця їхньої роботи є ключовим елементом багатьох програм ЄС. Те саме стосується фінансування досліджень та мобільності студентів. Будь-яке обмеження щодо цього матиме наслідки для подальшої участі британських університетів у програмі «Горизонт 2020» та наступній запланованій Рамковій програмі ЄС з досліджень, тому це питання також буде розглянуто.

Історичний огляд

Століття після розпаду Римської імперії називають «Темними віками». Однак це була також епоха, що відзначалася культурним різноманіттям, мобільністю та консолідацією регіональних ідентичностей.

Стародавня англійська конституція «Невідома Хартія Свобод», що датується до часів англосаксів, захищала індивідуальні англійські свободи. Велика Хартія вольностей або Маґна Карта 1215 року – це найважливіше джерело англійського конституційного права, яке встановило основні політичні свободи дворянства перед англійським королем¹. Протягом 1750–1914 рр. основні галузі економіки Великобританії (промисловість, фінанси, судноплавство та торгівля) домінували у світі, а Британська імперія досягла свого піку в 1922 р. Однак витрати на дві світові війни стали великим тягарем для Великобританії, і після 1945 р. її імперія почала розпадатися. Багато територій вимагали незалежності, і до 1960 р. майже всі колонії стали незалежними.

Великобританія увійшла до ЄЕС (нині ЄС) у 1973 р. та стала однією із членів-засновників. Напередодні 60-ї річниці підписання Римського договору Великобританія проголосувала за вихід з ЄС, в результаті чого розпочався процес, який став відомим як Брекзит (англ. «Brexit» – British exit). Щодо завершення виходу з ЄС міністр Майкл Гоув зазначив: «1 січня 2021 року ми відновимо контроль і відновимо свою політичну та економічну незалежність» (Gove, 2020). Однак наслідки цього процесу для ЄС та Великобританії не зрозумілі. Необхідно підтримувати стабільність «політичної Європи» на сході та заході. Для подолання всіх викликів залишається багато основних культурних, ідеологічних та технологічних інструментів впливу.

¹ У статуті Англії та Уельсу досі залишаються лише три пункти Великої Хартії: 1) свобода англійської церкви, 2) «стародавні свободи» міста Лондон і 3) право на належний юридичний процес.

Реалізація «Сполучених Штатів Європи»

У 1946 р. колишній прем'єр-міністр Вінстон Черчилль виступив з новаторською промовою в Цюріху і закликав до формування «Сполучених Штатів Європи». На той час майже всі європейські країни були зайняті відбудовою своїх економічних та політичних систем. Черчилль вважав, що Франція та Німеччина мали керувати примиренням та прогресом у Європі, а Великобританія мала надавати підтримку більш віддалено. Європейський Союз та його держави-члени відзначають 9 травня як День Європи, що вшановує пам'ять історичної декларації Шумана 1950 р. про створення Європейської спільноти з вугілля та сталі (ЄСВС). ЄСВС мала на меті зробити так, щоб відновлення війни між європейськими державами було матеріально неможливим. Основна увага приділялася Франції та Німеччині, проте іншим державам пропонувалося приєднатися. Римським договором (1957 р.) було засновано Європейське економічне співтовариство (ЄЕС) як основу спільного ринку, де люди, товари, послуги та капітал можуть вільно пересуватися, створюючи умови для процвітання та стабільності для європейських громадян і дозволяючи будь-якій європейській державі подати заявку на членство (European Commission, 2017). Президент Комісії Вальтер Гальштейн назвав Європу на той час «незавершеною федеральною державою».

Вступ Великобританії до ЄЕС / Європейського Союзу

Великобританія приєдналася до тодішніх Європейських Співтовариств (ЄС) у 1973 р. в рамках першої хвилі розширення разом з Ірландією та Данією. Причини вступу мали насамперед економічний характер. У 70-х роках Сполучене Королівство вважалося «хворою людиною Європи». Втративши свою імперію, воно зіткнулося із загрозою відставання від темпів економічного розвитку решти континенту. Однак Сполученому Королівству, на відміну від Франції, не вдалося сформувати Союз за власними уявленнями. Засновницьке бачення миру Великобританії також не мало якогось особливого резонансу, оскільки вона вважала себе глобальним гравцем, що має значення для світової політики після Другої світової війни. Британські відносини з ЄЕС / ЄС (Маастрихтський договір 1992 р.) були застережливими, але з моменту вступу Великобританія виявилася надійним і прагматичним партнером.

Великобританія була найбільшим чистим вкладником до бюджету ЄС після Німеччини (обидві країни були постійними «чистими платниками»). Однак Великобританія отримувала щорічне повернення певного відсотку своїх платежів до бюджету ЄС з середини 1980-х років, оскільки Маргарет Тетчер стверджувала, що без такого реверсу країна робитиме надмірний вклад у фінансування ЄС порівняно з отриманими нею перевагами. Таким чином, прем'єр-міністр Маргарет Тетчер закликала Європейський Союз (ЄС) до особливого ставлення до Великобританії ще у 1980-х роках.

Однак Тетчер чітко підтримувала створення внутрішнього ринку ЄС. Згідно з історією головним питанням був сільськогосподарський (продовольчий) бюджет, з якого британці, на їхню думку, не отримували вигоди через низьку частку сільського господарства у ВВП країни. Після складних переговорів було домовлено, що Великобританії буде відшкодовано близько 66% її чистих виплат. З 2010 по 2014 рр. Британії повернули 4,3 млрд євро, а загалом з 1985 р. – 110 млрд євро. Протягом 2010–2014 рр. Великобританія сплатила до бюджету у Брюсселі на 8,5 млрд євро більше, ніж отримала назад, тобто 0,42% ВВП Великобританії. Європейська рада вирішила продовжити роботу за новою Багаторічною фінансовою базою (2014–2020) у лютому 2013 р. Вихід Великобританії з ЄС стає випробуванням для всієї системи компенсаційних виплат, оскільки тепер інші держави-члени повинні робити більші фінансові внески до бюджету ЄС за допомогою цього складного механізму.

Перші наслідки Брекситу

Первісні договори про ЄС спочатку не передбачали ні виходу, ні виключення з ЄС. Рада могла і може призупинити певні права члена, якщо, діючи одноголосно, вона виявить серйозні й тривалі порушення принципів ЄС з боку держави-члена. З точки зору міжнародного права, вихід був можливий, незважаючи на відсутність положень у Договорах про ЄС. Лісабонський договір (2009 р.) першим містив статтю про вихід (Hofmeister, 2010). Кожна країна-член може прийняти рішення про добровільний вихід з ЄС. Союз веде переговори з цією державою щодо угоди про її вихід та подальші відносини з ЄС через тісні зв'язки між ними (наприклад, це може бути подальший доступ до внутрішнього ринку). Після виходу держава може знову подати заявку на вступ до ЄС.

23 червня 2016 р. 51,9% британської громадськості проголосували за вихід Великобританії з Європейського Союзу. Результат референдуму, який здивував багатьох, викликав жах – як серед противників Брекситу на Британських островах, так і в більшості інших 27 країн-членів ЄС. Більшість населення Англії та Уельсу проголосували за вихід, але всі округи Шотландії та Північної Ірландії й майже всі округи Лондона проголосували за членство в ЄС. Незадовго до вступу на посаду в жовтні прем'єр-міністр Тереза Мей заявила: «Брексит означає Брексит» (BBC News, 2016). Багато хто стверджував, що основною причиною для Брекситу було скасування зобов'язання Великобританії вносити третій за величиною чистий внесок у фінансуванні бюджету ЄС.

Великобританія перестала бути членом Європейського Союзу (ЄС) о 23:00 за Гринвічем 31 січня 2020 р. Великобританія – перша держава-член,

яка вийшла з об'єднання. Договірний пакет Брекзит містить майже 600-сторінкову угоду про вихід. Згідно з нею визначено умови від'єднання, такі як права громадян ЄС у Великобританії та остаточні платежі Великобританії ЄС, що, за оцінками, становлять 45 млрд євро. Перехідний період до кінця 2020 р. може бути продовжений до кінця 2022 р. (Bank of England, 2018).

Хоча Великобританія узгодила умови виходу з ЄС, обом сторонам все ще потрібно вирішити, якими будуть їхні подальші відносини. Особливо для британських університетів не зрозуміло, наскільки ЄС зменшить свій фінансовий внесок на підтримку дослідницької діяльності з огляду на те, що країна вже не є членом ЄС, і чи заповнить тоді прогалини національний бюджет. У 2015 р. ЄС профінансував 16% досліджень. У 30-річний ювілей європейської флагаманської програми Еразмус майбутнє цієї та інших програм фінансування науково-дослідної співпраці та розвитку потенціалу вищої освіти в майбутньому буде залежати від скорочень ресурсів. Однак участь у Болонському процесі, Європейській системі кваліфікацій та подібних програмах все ще можлива (Horizon, n. d.).

Університети Великобританії вимагають екстреного фінансування в обсязі щонайменше 2 млрд фунтів стерлінгів і попереджають, що деякі установи без цього збанкрутують. У зв'язку з пандемією коронавірусу, британським університетам загрожує різке скорочення кількості студентів із-за кордону, що призведе до фінансової вразливості. Вони просять контролювати кількість студентів у кожному університеті, щоб зберегти доходи від плати за навчання на рівні минулого року. Університети обіцяють виконати будь-які пропозиції, вже зроблені студентам.

«Universities UK», організація університетів Британії стверджує, що без державної підтримки деякі університети зіткнуться з фінансовим крахом, інші до нього наблизяться і будуть змушені зменшити надання послуг (Universities UK, 2020). BBC повідомляє, що британські університети отримують майже 7 млрд фунтів стерлінгів від закордонних студентів і передбачають, що ця сума восени може бути значно меншою. Університетський сектор заявляє, що вже втратив 790 млн фунтів стерлінгів через скасовану ділову діяльність: конференції, харчування та розміщення студентів. Крім цього, ще не відомо, чи зможуть кампуси знову відкритись восени і чи багато студентів Великобританії відкладуть вступ цього року. Це становить особливий ризик для університетів Англії та Уельсу, оскільки їхні доходи суттєво залежать від плати за навчання (Coughlan, 2020). Студентів ЄС тепер будуть класифікувати як закордонних студентів, тому для них буде збільшено оплату та введено візові обмеження. Оксфордський університет планує зупинити найм та переведення персоналу (на сьогодні там працює приблизно 15 000 осіб) в рамках заходів з боротьби з фінансовою невизначеністю, спричиненою коронавірусом.

Великобританія – одна з найбільш впливових країн світу з точки зору зовнішньої політики та політики безпеки, вона є постійним членом Ради Без-

пеки ООН з правами вето, володіє ядерною енергетикою, має найвищий оборонний бюджет та найбільші військові можливості в Європі. Крім того, її розгалужена дипломатична мережа та глобальний вплив поза межами європейського континенту, а також «особливі відносини» із США та стримане ставлення до зовнішньої політики та політики безпеки ЄС повинні допомогти збалансувати відносини Великобританії та ЄС після Брекзиту.

Однак Великобританія була єдиною країною-членом, крім Ірландії та Швеції, яка відкрила свій ринок праці для іммігрантів із країн Центральної та Східної Європи. Відтоді кількість працівників ЄС у Великобританії значно зросла. Великобританія отримала економічну вигоду, але страх населення щодо надмірної міграції збільшився. Традиційно хороші відносини Об'єднаного Королівства з країнами Центральної та Східної Європи нещодавно постраждали, хоча дедалі зростає спільний скептицизм щодо подальшої інтеграції до ЄС в урядах Варшави та Будапешту.

Поки Великобританія виходить з ЄС, уся увага зосереджена на економічних наслідках та майбутніх торговельних переговорах щодо збалансування відносин з ЄС після її виходу. Для порівняння, почуття британців щодо своєї країни в цей визначальний момент їхньої історії отримує менше уваги (de Vries & Hoffmann, 2020).

Ще з часів середньовіччя місто Лондон було найважливішим фінансовим центром у Європі для ведення бізнесу та фінансових операцій, воно залучало багатих людей з усього світу грошима, низькими податками, стабільною політикою, надійною правовою системою, а подекуди навіть старим імперським гламуром. Лондон, який є обраним місцем проживання світових багатіїв, є не лише історичною столицею англійської мови, що сприяє його статусу як потужного медіа-центру та головного рекламного хабу, а й батьківщиною ділової практики, що визначає сучасний глобальний капіталізм. Зараз багатство зменшується, а ціни на традиційно дорогу нерухомість Лондона знижуються. Вісімдесят відсотків економічного продукту Великобританії припадає на сферу послуг. Лондонська фондова біржа різко впала, коли після голосування за Брекзит компанії та інвестори вийшли з Великобританії та перенесли свій бізнес. Однак деякі експерти тоді прогнозували, що Лондон надалі буде домінувати на європейських фінансових ринках, по-перше, через силу місцевих судів, по-друге, оскільки університетська освіта Великобританії з економіки та фінансів більш престижна, ніж аналогічна освіта в Європі (Papillon, 2017).

COVID-19: випробування для ЄС та Великобританії у перехідний період Брекзит

COVID-19 ще більше нагадує нам про те, що наше благополуччя тісно взаємопов'язане: всього за декілька тижнів у Великобританії та Європі все завмерло. У зв'язку з пандемією відбулось найбільше зниження економічних показників Великобританії за століття: прогнозується, що ВВП зменшиться

на 20% у 2020 р. Востаннє така ситуація простежувалась у XVII ст. (Siedenbedel & Zaboji, 2020). Прем'єр-міністр Борис Джонсон не сприймав вірус серйозно до березня. Після того, як Імперський коледж оприлюднив дані про 500 000 смертей після кількох тижнів британського «експерименту колективного імунітету», він змінив курс і навіть на власному досвіді переконався, наскільки небезпечний вірус. Зараз погіршення економічних показників може змусити уряд внести зміни в перебігу Брекзиту. Хоча багато експертів припускають, що вихід з ЄС без угоди про торгівлю призведе до масштабних економічних потрясінь, уряд Лондона хоче дотримуватися свого поточного плану. ЄС та колишня країна-член хочуть домовитись про угоду щодо вільної торгівлі. Якщо графік не буде дотриманий, британцям буде загрозувати (крім подолання наслідків пандемії) відсутність угоди про Брекзит. Банк Англії у своєму «Звіті про грошово-кредитну політику» очікує 25-відсоткового зниження обсягів виробництва за період з квітня по червень 2020 р. порівняно з попереднім роком, а економіка, як передбачають, у 2020 р. може скоротитися на 14% (Bank of England, 2020). Обмеження, викликані коронавірусом, можуть спричинити найбільше зниження економічної активності за 325-річну історію Банку Англії, коли у 1706 р. надзвичайно важка зима в Європі спричинила різке спадання економіки.

У Великобританії зафіксовано приблизно 50 000 випадків смерті від коронавірусу, що є найгіршим результатом у Європі, у зв'язку з цим пролунали заклики до публічного розслідування урядової діяльності щодо пандемії коронавірусу. Це створило суттєве навантаження для НСЗ, оскільки послуги для пацієнтів безкоштовні та оплачуються з державного бюджету. Британці не сплачують обов'язкове медичне страхування, однак це робить систему безпосередньо залежною від бюджетної політики уряду. Зараз тисячі посад медсестер та лікарів є не зайнятими переважно через звільнення східноєвропейців, які повернулися додому, бо вони більше не почуваяться бажаними. Великобританія все ще може скористатися надзвичайним фондом ЄС цього року і матиме доступ до спільних закупівель дихального обладнання. Для порівняння: система охорони здоров'я Німеччини продемонструвала хороші результати під час пандемії COVID-19, як зазначили експерти під час онлайн-презентації (UCSF School of Medicine, 2020). Проте прем'єр-міністр Джонсон наполягає на тому, що перехідний період не буде продовжено, навіть якщо графік буде складним. Окрім ліцензування та регулювання ліків, також потрібно буде вирішити багато інших аспектів майбутніх відносин між Великобританією та ЄС, наприклад щодо правоохоронних органів, обміну та безпеки даних, авіаційних стандартів та безпеки, доступу до риболовних вод, постачання електроенергії та газу, а також торгівлі.

Плани дій з відновлення ЄС як #NextGenerationEU

Європейська комісія звернулася до Європейського парламенту, Європейської Ради, Ради, Європейського економічного та соціального комітету та Комітету регіонів 27 травня 2020 р. У повідомленні було зазначено: «Коронавірус став глибоким потрясінням для Європи та світу, випробувавши наші системи охорони здоров'я та соціального забезпечення, наші суспільства та економіки й наш спосіб життя та спільної роботи. Люди втратили своїх близьких та роботу, а плани та майбутнє стали непевними. Європа зіткнулася з викликом охорони здоров'я, який швидко перетворився на найбільшу економічну кризу в її історії... Зараз настав час для того, щоб Європейський Союз встав на ноги і разом рухався вперед, щоб подолати проблеми від кризи та підготувати краще майбутнє для наступного покоління» (European Commission, 2020).

Корона-криза вражає економіки ЄС зараз симетрично з невеликою різницею в рівнях: найбільше падіння оцінюється в Греції – 9,7%, в Італії – 9,5% та в Іспанії – 9,4%. Найбільше постраждали промислові центри Італії на півночі країни. Після обговорень «Грекзиту», оскільки Італія зараз має другий за величиною борг щодо ВВП, виникають побоювання щодо «Італекзиту», тобто того, що Італія випаде з еврозони і навіть ЄС. Через подібні розбіжності між європейськими країнами ЄС ініціював пакет економічних стимулів на основі франко-німецької ініціативи з відновлення економіки в ЄС на 500 мільярдів євро. Проте в Австрії, Нідерландах, Данії та Швеції початковій версії плану опиралися, оскільки вона пропонувала лише поворотні позики та не розглядала можливості грантів. Якщо країни стоять пліч-о-пліч, вони можуть позичити гроші на більш вигідних умовах, ніж уряди змогли б зробити це самостійно. Кризові держави (Італія чи Іспанія), а також окремі постраждали галузі можуть отримати субсидії. Однак, щоб це сталося, усі 27 країн ЄС повинні погодитися виплачувати спільні борги Союзу шляхом внесків до бюджету ЄС протягом тривалого періоду. План охоплює приблизно 750 млрд євро позик та грантів (DW, 2020), без урахування різних національних програм (наприклад, німецький пакет допомоги становить 55% ВВП – 1,9 трлн євро (Schneider et al., 2020), а Італії – 55 млн євро (Fonte & Balmer, 2020)).

Також Європейський центральний банк (ЄЦБ) пообіцяв придбати до 750 мільярдів євро більше державних та приватних облігацій в рамках програми надзвичайних закупівель пандемії. Закупівлі триватимуть щонайменше до кінця 2020 р. «для протидії серйозним ризикам для механізму поширення грошово-кредитної політики та перспектив розвитку еврозони, спричинених спалахом вірусу» (European Central Bank, 2020). Як влучно зазначає Бардт, всебічні зусилля ЄЦБ та Комісії, у т. ч. послаблення правил щодо державної

допомоги, означають, що Європі знадобиться спільна програма відновлення на другому етапі, що сприятиме економічному розвитку для швидкого повернення до стійкого зростання (Bardt et al., 2020). Відкриті кордони для товарів, послуг та робочої сили необхідні для підтримки єдиного ринку та відновлення трансєвропейських ланцюгів створення вартості. Характер фактичної економічної кризи вимагає інвестицій у наступне покоління, тому Комісія ЄС пропонує нову автономну програму «EU4Health» із бюджетом 9,4 млрд євро (European Commission, 2020).

Для покриття неминучих збитків, спричинених пандемією COVID-19, Комісія запропонувала план відновлення під назвою «Next Generation EU» (англ. – «ЄС Наступного Покоління»). Відповідно до прес-релізу Європейського економічного та соціального комітету 3 червня, план складається з надзвичайного фінансування в розмірі 750 млрд євро, яке буде інвестовано за трьома напрямками. По-перше, новий Механізм відновлення та стійкості на суму 560 млрд євро, які будуть виділені державам-членам у формі позик та грантів (45/55%). По-друге, новий Інструмент підтримки платоспроможності з бюджетом на підтримку приватних компаній. По-третє, останній напрямок під назвою «Відповідь на уроки кризи», що охоплює нову програму охорони здоров'я, «EU4Health», для зміцнення охорони здоров'я та підготовки до майбутніх криз у галузі охорони здоров'я (European Economic and Social Committee, 2020).

Болгарія може отримати найбільшу користь від цього пакета допомоги. Хоча цього року, згідно з прогнозом Комісії ЄС, економіка країни впаде приблизно на сім відсотків, країна отримає трансферти в розмірі 15 % ВВП. Зрештою країна отримає приблизно на вісім відсотків більше, ніж втратить, тобто приблизно 4,8 млрд євро. Окрім Болгарії, Хорватія, Польща, Румунія та Латвія також увійшли б до п'ятірки найбільших бенефіціарів пакета допомоги відносно втрат ВВП. Ірландія, Франція, Бельгія, Нідерланди та Німеччина також отримають мільярди, але відносно ВВП та прогнозованого економічного спаду в 2020 р. чистий результат буде меншим, наприклад Німеччина отримає 29 млрд євро, але реальне зниження ВВП на 6,5%, за прогнозами Європейської Комісії, призведе до економічних втрат у 223 млрд євро в реальному вираженні.

Ще одним аспектом «Next Generation EU», який має на меті забезпечити повне використання потенціалу ЄС, є створення стійкої конкурентоспроможності. Європа потребує ініціатив для сприяння зростанню за рахунок державних та приватних інвестицій, зосереджених на здоров'ї, технологіях та зеленій економіці. «Європейська зелена угода» повинна відігравати ключову роль у програмі відновлення економіки, оскільки кліматичне майбутнє ЄС та Європи змінить спосіб майбутнього життя, роботи та руху (European Commission, 2019). Крім того, Міжнародна організація з міграції (МОМ) підраховує, що до 2050 р. «екологічних / кліматичних переселенців» – біженців –

може бути приблизно 200 мільйонів, особливо іммігрантів у європейські країни (Арап, 2019).

«План відновлення Європи» (англ. «Recovery Plan for Europe») також враховує цифрові потреби сучасної економіки (European Commission, 2020). Запропоновано більше інвестицій у комунікаційні технології, а також у «штучний інтелект, кібербезпеку, інфраструктуру хмарних даних, мережі 5G / 6G, суперкомп'ютери та технології блокчейнів» для позитивного впливу на стратегічну автономію Європи. Країни ЄС, що підпадають під Механізм відновлення та стійкості, отримуватимуть кошти від Комісії, спрямовані на їхні плани реформ та стійкості, зокрема на зелену та цифрову трансформацію, національні енергетичні та екологічні плани держав-членів, а також на плани справедливого розподілу. Крім того, у зв'язку з кризою COVID-19 очевидно, що необхідна нова фармацевтична стратегія для регулювання ризиків, пов'язаних із забезпеченням виробничих потужностей фармацевтичної галузі в Європі.

У довгостроковій перспективі переглянута Багаторічна фінансову базу 2021–2027 рр. планується прийняти в грудні 2020 р. для встановлення всеохопної стратегії на наступні сім років.

Брекзит – ЄС – ЦСЄ – Україна та Дім Європи

Виклики епохи «перебудови» поширювались від Португалії до України, що спонукало країни створювати послідовні програми трансформації. Незабаром після мирної революції радянська влада зазнала краху і багато країн ЦСЄ приєдналися до розширеного ЄС, утворивши так звану «Нову Європу». На Нараді з питань безпеки та співробітництва в Європі на Паризькому саміті в 1990 р. всі члени НАТО, підписники Варшавського договору та 12 позаблокових країн Європи прийняли «Паризьку хартію для нової Європи» (1990). Президент Михайло Горбачов у своїй книзі «Перебудова» 1987 р. говорив про «Спільний дім Європи», де Росія буде жити з рівними правами та обов'язками поряд з іншими державами. Цю ідею вдосконалили та розвинули в рамках НБСЄ з метою зменшення витрат на оборону в західних країнах після закінчення холодної війни.

У 2004 р. країни ЦСЄ були прийняті до ЄС, але Європейський Союз був більш розбитим між Північчю та Півднем, Сходом та Заходом, ніж будь-коли раніше. Україна тривалий час визначала напрямок своєї зовнішньої політики і прийняла рішення зосередитись на євроатлантичній інтеграції. Однак прагнення якнайшвидше стати членом ЄС були нездійсненим бажанням Києва, тому у 2014 р. було досягнуто компромісу у формі Угоди про асоціацію між ЄС та Україною. На жаль, у Москві це було сприйнято як остаточне

геополітичне захоплення контролю над цим сусідом Росії. Погіршивши ще більше нестабільні відносини, Росія У 2014 р. анексувала Крим, порушивши Статут ООН, Гельсінський заключний акт та інші європейські договори. ЄС не визнає анексію Криму. Німецький дипломат Вольфганг Ішінгер вважає, що небезпека в 2020 р. буде більшою, ніж у пізній фазі холодної війни, а відповідно важливість та актуальність ОБСЄ як посередника конфліктів знову зросте. Як об'єднання 57 держав, у т. ч. із США та Росією, ОБСЄ може бути організацією, здатною відновити втрачену довіру між Сходом та Заходом. Для порівняння: відсутність у ЄС спроможності вирішувати проблеми щодо морального авторитету, незважаючи на те, що ЄС засновано на тріаді обіцянок миру, процвітання та солідарності, демонструє важливість розширення ЄС на Схід та вирішення вічного конфлікту між «поглибленням» та «розширенням».

Від розпаду Радянського Союзу до пропозиції Путіна про співпрацю із Заходом, яку він представив у своїй промові перед німецьким Бундестагом лише через кілька днів після терактів 11 вересня, до «гнівної промови» Путіна на Мюнхенській конференції з безпеки в 2007 р., коли все розчарування через небажання Заходу співпрацювати вибухнуло з нього, до останньої напруженості у зв'язку з анексією Криму та боями за східну Україну, відносини між Росією та ЄС були найтіснішими серед відносин зі східними сусідами. Багато спостерігачів сприймають Україну нині та історично тільки у зв'язку з Росією. Українська перспектива, що базується на ознайомленні з історичним розвитком країни, її культурним та етнічним складом та імперською спадщиною від Київської Русі середньовіччя до радянських часів, подій на Майдані та анексії Криму, має важливе значення. У 2019 р. Православна церква України отримала Томос про автокефалію. На перший погляд, це суто релігійна подія, однак, оскільки єдина церква, раніше визнана Константинополем, підтримувала тісні зв'язки зі своїм московським центром, це може суттєво підірвати проросійський вплив на українське населення (Soroka, 2018). На сьогодні європейські тенденції та будь-який соціально-економічний прогрес, якого досягла Україна, піддаються випробуванню пандемією.

Подібним чином пандемія в країнах ЦСЄ змінює суспільства у Східній Європі, тому Європейський Союз повинен вдосконалити свою комунікаційну стратегію у східних районах у зв'язку з великою недовірою. У Грузії політичні табори незвично об'єднані. У День Європи прем'єр-міністр Грузії Георгій Гахарія прокоментував той факт, що Європейський Союз першим висловив бажання допомогти Грузії в боротьбі з коронавірусом. Він привітав кожного європейця та подякував кожному, хто вважає себе європейцем, за допомогу, яку вони надають Грузії (Dumbadze, 2020).

Однак в інших країнах Центральної та Східної Європи це не є звичним настроєм. Історія, географічне розташування та неприйняття міграційної політики ЄС були спільною основою для Польщі, Чехії, Угорщини та Словаччини у створенні Вишеградської групи. Ця група виступила посередником зі

східними сусідами у суперечці щодо міграції у 2015 р. Східне партнерство ЄС та питання Західних Балкан має сприяти інноваціям та згуртованості в Центральній / Східній Європі.

Як зазначив Іан Кершоу, об'єднаний європейський континент здавався «більш мирним, процвітаючим і вільнішим, ніж будь-коли в його довгій історії» після створення ЄС (Ian Kershaw, 2019). Однак Європа все частіше піддається глобальному тиску – від міграції до технологій, від тероризму до торгівлі, від нерівності до різноманіття, від переможців до переможених. Існують побоювання, що економічна криза та ліміти солідарності можуть зупинити традиційну тенденцію Європи до розширення, а наслідки її економічного та політичного розширення можуть відобразитися на економічній привабливості Європи. Незважаючи на це, навіть після Брекзиту ЄС все ще налічує 27 членів, а нові кандидати все ще прагнуть інтегруватися. Понад 340 мільйонів громадян ЄС у 19 країнах використовують євро і воно є другою за важливістю валютою у світі. У 2020 р. всі транскордонні платежі проводяться в євро в країнах, що не входять у євросону (Болгарії, Хорватії, Чехії, Данії, Угорщині, Ісландії, Ліхтенштейні, Норвегії, Польщі, Румунії, Швеції та Великобританії), і мають таку саму комісію, як і внутрішні платежі.

Висновки: Брекзит, криза Covid-19 та дезінтеграція в ЄС

На сьогодні усі європейські країни зазнають великих фінансових втрат. Обидві сторони після провалу переговорів щодо Брекзиту повинні будуть вести свою торгівлю згідно з правилами СОТ. Політичний «льодовиковий період» буде ще серйознішим. Усі потенційні негативні наслідки зриву переговорів настільки великі, що обом сторонам буде потрібен час, щоби пристосуватися до нових реалій.

Країни з хорошими системами охорони здоров'я можуть краще контролювати пандемію. План реконструкції, який запропонувала Європейська Комісія на суму 750 млрд євро, що фінансується за рахунок позик на фінансових ринках, має бути погашений за рахунок бюджетів ЄС протягом 2028–2058 рр. Оскільки наступні покоління будуть обтяжені 750 мільярдами боргів, важливим є створення майбутнього: Європейський Союз має вирішити, як витратити ці гроші. Європейська Комісія повинна контролювати, як витрачаються гроші на реконструкцію «ЄС наступного покоління» і надавати ЄС фінансові ресурси та інструменти в довгостроковій перспективі для того, щоб майбутні кризи не вимагали нових спеціальних рішень, а вже були рішення, які готові до використання. Європа завтрашнього дня створюється сьогодні –

Комісія вже розпочала онлайн-опитування громадськості, щоб дізнатися думку європейців щодо майбутніх напрямків розвитку. Європейські країни можуть подолати кризу лише шляхом надання імпульсів для оновлення ЄС, що вимагає структурних політичних, економічних, соціальних та екологічних змін, які можуть бути досягнуті лише через об'єднання зусиль.

Головування в Раді, яке чергується між країнами-членами ЄС кожні 6 місяців, переважно керує співпрацею між державами. Протягом цього 6-місячного періоду країна головує на засіданнях усіх рівнів Ради, допомагаючи забезпечити безперервність роботи ЄС. Хорватія очолює Раду ЄС протягом 1 січня – 30 червня 2020 р. Німеччина головує з 1 липня під гаслом «здорової Європи» та дивно функціонуючої світової економіки для країн-експортерів. Коли Німеччина знову візьме на себе владу, вона стикнеться зі старою дилемою: як очолювати ЄС, якщо не домінувати, оскільки через 75 років після закінчення Другої світової війни минуле Німеччини становить проблему для сучасних і майбутніх поколінь. Німеччина зосередиться на перезапуску економіки ЄС після коронавірусу, трансформації енергетики та цифровій політиці, а також завершенню переговорів щодо Багаторічної фінансової бази на 2021–2027 рр.

Великобританія та ЄС повинні домовитись про свої майбутні відносини до кінця 2020 р., який припадає на період головування Німеччини в Раді ЄС. Майбутнє відносин із Великобританією після Брекзиту потребує компромісу між Північчю та Півднем ЄС щодо принципів надання допомоги та фінансових інструментів у Європі. Німецьке головування сподівається скористатися шансом побудувати міцні відносини між державами-членами, проте громадяни Союзу ставляться до цього скептично, на це впливають зусилля Китаю щодо залучення лише країн ЦСЄ до співпраці, використовуючи внутрішні суперечки та слабкі сторони ЄС.

Хоча всі катастрофи та катаклізми обмежені в географії та тривалості, те саме не можна сказати про пандемії – вони можуть відбуватися всюди одночасно і тривати місяцями або роками. Руйнівний вплив пандемії грипу 1918 р. поширювався земною кулею періодично повторюваними хвилями, вбиваючи набагато більше людей, ніж жорстока Перша світова війна. Наступна пандемія може не виникнути за наше життя, і до того моменту, коли вона з'явиться, наука, можливо, винайде надійні медичні контрзаходи для її стримування з меншими людськими та економічними витратами. Альтернативно майбутні пандемії можуть нас поставити на коліна – вбиваючи мільйони, руйнуючи торгівлю, дестабілізуючи уряди, перекошуючи хід історії для цілих поколінь.

За даними Організації Об'єднаних Націй, розвиток людства може постраждати цього року через кризу коронавірусу, вперше з моменту введення Індексу людського розвитку ООН (ІЛР) 30 років тому він може впасти. Організація Об'єднаних Націй та Світовий банк побоюються різкого збільшення крайньої бідності внаслідок пандемії корони. Чи можемо ми заповнити про-

галини, залишені пандемією, і забезпечити європейську мрію про мир і процвітання, підтримавши європейське соціально-економічне лідерство?

Погляд на європейську історію показує, що загальні цінності та культурні відмінності завжди формували європейську ідентичність, і це може бути викликом для церков та керівників громад, а також політиків та економістів. Основою майбутнього є наша культурна спадщина через європейські кордони та наукові установи. Наш «Дім Європи» – це асоціація держав у ЄС та за його межами.

Список використаної літератури

1. Арап J. *The concept of 'climate refugee'. Towards a possible definition*. European Parliamentary Research Service. 2019. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/621893/EPRS_BRI\(2018\)621893_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/621893/EPRS_BRI(2018)621893_EN.pdf).
2. Baalen H.V. Reform the EU, with or without Britain', *EU Observer*. 2016, June 20. URL: <https://euobserver.com/opinion/133883>.
3. Bank of England. *EU withdrawal scenarios and monetary and financial stability. A response to the House of Commons Treasury Committee*. 2018, November. URL: <https://www.bankofengland.co.uk/-/media/boe/files/report/2018/eu-withdrawal-scenarios-and-monetary-and-financial-stability.pdf>.
4. Bank of England. *Monetary Policy Report*. 2020, May. URL: <https://www.bankofengland.co.uk/-/media/boe/files/monetary-policy-report/2020/may/monetary-policy-report-may-2020>.
5. Bardt H., Parthie S., Rapacciuolo C., Romano L., Helmenstein C., Ali-Yrkkö J., & Jessua E. . *European rescue and recovery programmes against the Corona crisis* (No. 8/2020). IW Policy Paper. URL: <https://www.econstor.eu/handle/10419/216738>.
6. Barysch K. & Bildt C. The big questions after the Brexit vote, *World Economic Forum Article*. 2016, June 24. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2016/06/the-big-questions-after-the-brexit-vote/>
7. BBC News. *No second EU referendum if Theresa May becomes PM* [Video]. 2016, July 11. URL: <https://www.bbc.com/news/av/uk-politics-36764525>.
8. Charter of Paris for a New Europe. Organization for Security and Cooperation in Europe. 1990. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/6/39516.pdf>.
9. Coughlan S. Coronavirus: Universities warn of going bust without emergency funds. *BBC News*. 2020, April 10. URL: <https://www.bbc.com/news/education-52237664>.

10. de Vries C.E., Hoffmann I.. Hello, Goodbye. How the British view their future. *Eupinions*. 2020, January 31. URL: <https://eupinions.eu/de/text/hello-goodbye>.
11. Dewey Jr, R. F. British national identity and opposition to membership of Europe, 1961–63: The anti-Marketeters. 2013.
12. Dumbadze A. PM: Europe, EU first to help Georgia in fight against COVID. *Georgia Today*. 2010, May 9. URL: <http://georgiatoday.ge/news/21077/PM%3A-Europe%2C-the-EU-was-the-First-to-Help-Georgia-in-Fight-against-Invisible-Enemy>.
13. DW. *EU leaders reach deal on coronavirus recovery package*. 2020, July 21. URL: <https://www.dw.com/en/eu-leaders-reach-deal-on-coronavirus-recovery-package/a-54242834>.
14. European Central Bank. *ECB announces €750 billion Pandemic Emergency Purchase Programme (PEPP)*. Press Release. 2020, March 18. URL: https://www.ecb.europa.eu/press/pr/date/2020/html/ecb.pr200318_1~3949d6f266.en.html.
15. European Commission. Europe's moment: Repair and Prepare for the Next Generation [Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions]. 2020, May 27. URL: <https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/communication-europe-moment-repair-prepare-next-generation.pdf>.
16. European Commission. *Recovery plan for Europe*. 2020, July. URL: https://ec.europa.eu/info/live-work-travel-eu/health/coronavirus-response/recovery-plan-europe_en.
17. European Economic and Social Committee. *Next Generation EU recovery plan – An unprecedented exercise in solidarity*. 2020, June 3. URL: <https://www.eesc.europa.eu/en/news-media/press-releases/next-generation-eu-recovery-plan-unprecedented-exercise-solidarity>.
18. Fligstein N., Polyakova A. and Sandholtz W. (2012) European integration, nationalism and European identity. *Journal of Common Market Studies*. 2012. 50(S1). P. 106–122. URL: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-5965.2011.02230.x>.
19. Fonte G., Balmer. Italy approves long-delayed economic stimulus package in coronavirus fight. *Reuters*. 2020 May 13. URL: <https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-italy-stimulus/italy-approves-long-delayed-economic-stimulus-package-in-coronavirus-fight-idUSKBN22P2YE>.
20. Freyer E. Cyprus/EU Economic and Political Cohesion after Enlargement. In S.V. Papacosma, A. Theophanous, J. Sperling (Eds.), *EU Enlargement and new security challenges in the eastern Mediterranean*. 2004. P. 57.
21. Harper K. *Fatum. The Fate of Rome. Climate, Disease and the End of an Empire*. Princeton. 2017.

22. HM Treasury. *EU Funded Programmes under the Withdrawal Agreement*. 2020, January 31. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/continued-uk-participation-in-eu-programmes/eu-funded-programmes-under-the-withdrawal-agreement>.
23. Hofmeister H. (2010). 'Should I Stay or Should I Go?'—A Critical Analysis of the Right to Withdraw from the EU. *European Law Journal*. 2010. 16(5). P. 589–603. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1468-0386.2010.00524.x>.
24. Jovanovic M. N. *The economics of European integration: limits and prospects*. Elgar. 2005.
25. Kennedy P. *The Rise and Fall of the Great Powers*. US: Random House. 1987.
26. Kershaw I. *To Hell and Back: Europe 1914–1949*. Penguin. 2015.
27. Kershaw I. . *The Global Age: Europe 1950–2017*. Penguin. 2019.
28. Keynes J. M., & Volcker P. A. *The economic consequences of the peace* (Vol. 178). Macmillan. 1920.
29. Luo C. (2017). Brexit and its Implications for European Integration. *European Review* 2017. 25(4). P. 519–531. doi:10.1017/S1062798717000308.
30. Official Journal of the European Union. (2019). *Agreement on the withdrawal of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland from the European Union and the European Atomic Energy Community*. (2019/C 384 I/01). European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AC%3A2019%3A384I%3ATOC>.
31. Oliver T., Walshe G., Barnard C., Hantrais L., Matthus M., & Peers S. *The Impact of the UK's Withdrawal on EU Integration*. Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs. 2018. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/604973/IPOL_STU\(2018\)604973_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/604973/IPOL_STU(2018)604973_EN.pdf).
32. Papillon A. How did London come to be the world's greatest financial hub? *CityMetric*. 2017, January 20. URL: <https://www.citymetric.com/business/how-did-london-come-be-world-s-greatest-financial-hub-2729>.
33. Raines T. What do our neighbours think? *The World Today*, April & May. 2016. P. 14.
34. Schneider S., Becker S., Boettcher B., Heymann E., & Schattenberg M. COVID-19: Crisis resilience made in Germany. *Deutsche Bank Research*. 2020, June 10. URL: https://www.dbresearch.com/PROD/RPS_EN-PROD/PROD000000000509268/COVID-19%3A_Crisis_resilience_made_in_Germany.pdf?undefined&reload=JjF4~8Zo~~GpDYl4h5z30tAVg2EnxH8J72clK1QBG0ijQ8u4oNjeUj3acfvX54Kq9WvbZ6acCuWu5uswdlZTw.
35. Siedenbiedel C., & Zaboji N. Economists expect a loss of prosperity of up to 700 billion euros [in German]. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 2020, March 23. URL: <https://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/konjunktur/oekonomen-zu-corona-bis-zu-700-milliarden-euro-wohlstandsverlust-16692391.html>.

36. Soroka G. Blessings and curses from Constantinople. How the Orthodox Church is reshaping the conflict between Russia and Ukraine. *Foreign Affairs*. 2018, October 25. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2018-10-25/blessings-and-curses-constantinople>.
37. UCSF School of Medicine. *The Covid Pandemic: Interface with the Healthcare System, the Economy, Race, Politics, and History* [Video]. YouTube. 2020, June 4. URL: https://www.youtube.com/watch?v=l59ywn35xDI&ab_channel=UCSFSchoolofMedicine.
38. Universities UK. *Achieving stability in the higher education sector following COVID-19*. 2020, April. URL: https://universitiesuk.ac.uk/news/Documents/uuk_achieving-stability-higher-education-april-2020.pdf.
39. Von der Leyen U. *Green Deal Proposal* [Video]. European Commission. 2019, Desember 11. URL: <https://audiovisual.ec.europa.eu/en/video/l-181464>.

Стаття надійшла до редакції 23 червня 2020 р.